

Die Buchkultur der Devotio moderna: Handschriftproduktion, Literaturversorgung und Bibliotheksaufbau im Zeitalter des Medienwechsels / Thomas Kock. - Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999. Tradition – Reform – Innovation 2. Proefschrift Universiteit te Münster.
ISBN 3-631-34837-1 Prijs: SFR 87,00.

Thomas Kock promoveerde aan de Universiteit van Münster op een proefschrift over de boekcultuur van de Moderne Devotie. Zijn onderzoek maakt deel uit van het project *Pragmatische Schriftlichkeit im Bereich der Devotio moderna* dat onder leiding stond van Nikolaus Staubach. Geschreven teksten zijn voor de moderne devoten het belangrijkste middel tot hervorming van het geestelijk leven. Enerzijds staat de Moderne Devotie bekend als een beweging die bij uitstek gebruik heeft gemaakt van geschreven volkstalige teksten om religieuze literatuur onder leken te verbreiden, een schriftelijk lekenapostolaat; anderzijds geldt als kenmerkend voor devoten dat zij binnen het eigen klooster of huis steeds streven naar de opbouw van een goede bibliotheek voor de persoonlijke hervorming van de eigen leden. Om deze twee tegengestelde tendensen, één naar buiten en één naar binnen gericht, en de verhouding tussen beide, draait het onderzoek van Kock. Omdat naar de vrouwelijke tak van de Moderne Devotie te weinig vooronderzoek is gedaan, heeft hij zich beperkt tot de mannelijke tak van de beweging, zowel de augustijner koorheren als de broeders des gemene levens. Kock heeft verschillende soorten historische bronnen gebruikt, zoals kronieken, levensbeschrijvingen, necrologieën, obituaria, archieven, testamenten maar ook handschriftencatalogi en -registers en natuurlijk de handschriften zelf. Een aantal van deze bronnen is niet uitgegeven en andere zijn tot nu toe nauwelijks in het onderzoek betrokken.

Het boek is ingedeeld in drie delen en elk deel bestaat uit drie hoofdstukken. Het eerste deel is gewijd aan vragen over het handschrift als materieel object en als product van handarbeid. Kock onderscheidt drie gebieden waarvoor men schrijft: voor eigen gebruik, voor de eigen gemeenschap of *pro pretio*, dat wil zeggen voor derden om geld te verdienen. Het schrijven tegen betaling komt maar weinig in de bronnen voor. Er bestaat een duidelijke hiërarchie in de handschriften: liturgische handschriften staan aan de top en worden doorgegaan in een textualis formata afgeschreven. De bronnen maken het helaas niet mogelijk om de gegevens te kwantificeren. De opbouw van de eigen bibliotheek kwam vooral tot stand door kopieerwerkzaamheden van de eigen leden (hoofdstuk 2). In de bronnen wordt soms een schenking van boeken vermeld; deze schenkingen zijn niet van leken maar van geestelijken afkomstig. Aankoop van boeken is erg duur en komt zelden voor. Wel leenden kloosters elkaar handschriften uit om af te schrijven. In het derde hoofdstuk evalueert de onderzoeker de heersende mening dat afschrijven voor geld binnen de beweging een belangrijke plaats innam. In broederhuizen kopieert men volgens de *consuetudines pro pretio* maar de concrete praktijk laat zich moeilijk vastleggen. De koorheren doen dit alleen in de opbouwfase van hun klooster of als zij tijdelijk in financiële nood verkeren. Dat de scholieren van de *domus parva* in Zwolle voor geld gekopieerd zouden hebben om hun kost en inwoning te betalen, zoals Lydia Wierda in haar proefschrift betoogt, wordt door Kock verworpen. Nergens blijkt dat een schriftelijk lekenapostolaat een essentieel onderdeel vormt van de boekproductie van de devoten: als bestellers van boeken noemen de bronnen kerkelijke parochies of semi-religieuze gemeenschappen, vooral van vrouwen.

In het tweede deel probeert de schrijver de inhoud van de ideale devote bibliotheek in beeld te brengen. De voorbeelden die hij in dit deel gebruikt komen vooral uit Brabant, omdat uit dit gebied de meeste bronnen zijn overgeleverd. De devoot kon zijn geestelijke privé-lectuur niet vrij kiezen; deze werd van hogerhand voor hem bepaald. Bepalend voor de tekstcanon voor privé-lectuur was de leeslijst die Geert Grote in zijn *propositum* formuleert. Ascetische en normatieve teksten domineren de devote lectuur. Ook voor de tafellezing is Geert Grote het voorbeeld (hoofdstuk 2). Aan de hand van een catalogus uit Zevenborren bespreekt Kock de gewoonten bij de tafellezing. Dagelijks leest men uitleg op de evangeliën, een gedeelte uit de heiligenlevens, op zaterdag de regel en verder homilieën, een heel traditioneel leesprogramma. Voor de op leken gerichte hervorming gebruikte men teksten in de volkstaal (hoofdstuk 3). Juist het gebruik van de volkstaal leidde tot aanvallen van kerkelijke zijde, omdat dit de verdenking

van ketterij opriep. Gerard Zerbolt van Zutphen, een van de Deventer broeders, wijdde twee teksten aan dit onderwerp. In 1401 verkreeg men toestemming van de bisschop van Utrecht om volkstalige teksten te gebruiken. De religieuze lectuur van de lekenbroeders blijft beperkt tot de tafellezing, maar er zijn ook meditatievoorschriften waarin een volledige dagprogramma voor hen beschreven is. Kock bespreekt een bibliotheek voor lekenbroeders aan de hand van het relatief grote aantal volkstalige handschriften dat uit Rooklooster is overgeleverd. Hij concludeert dat er in de vijftiende eeuw een klerikalisering van de beweging plaatsvindt en dat de lectuur van de lekenbroeders dan strenger gestuurd wordt.

Het derde en laatste deel van de dissertatie gaat over de concreet overgeleverde handschriftbestanden van afzonderlijke bibliotheken en over de mogelijkheden om de middeleeuwse bibliotheken te reconstrueren. Uit Rooklooster is een *registrum universale* afkomstig. Dit is een register van auteurs en hun teksten, waarin niet alleen naar boeken uit het eigen klooster verwezen wordt maar ook naar boeken uit andere kloosters. Het doel van deze lijst was volgens Kock om de literatuur die op de heilsgeschiedenis betrokken was tot een ideale bibliotheek te verenigen. Het register laat zien dat men de bibliotheken van verschillende kloosters als een netwerk beschouwde. Voor de reconstructie van een bibliotheek gebruikt Kock in het tweede hoofdstuk de boekeninventaris van het klooster Böödeken, dat gemaakt is bij de opheffing van het klooster aan het einde van de achttiende eeuw. De beschrijving van de hand van de toenmalige bibliothecaris vormt een positieve uitzondering op de regel: deze beschrijft de aanwezige boeken vrij gedetailleerd plank voor plank. Ook al bevat de inventaris aantoonbare fouten, toch maakt deze lijst een reconstructie van de handschriften deels mogelijk. In het laatste hoofdstuk geeft Kock een alfabetisch overzicht van de verschillende huizen en kloosters van de Moderne Devotie. Van elk huis worden kort enkele data gegeven, waarna een bibliografisch overzicht volgt van de belangrijkste literatuur die er over de bibliotheek van het huis bestaat. Het boek wordt gecompleteerd met een Duitse samenvatting, twee aanhangsels, een met een afschrift van aanwijzingen voor de tafellezing uit Zevenborren en een voor de tafellezing uit Groenendaal. Op een uitgebreide literatuurlijst volgen tenslotte twee registers, een van de gebruikte archivalia en handschriften en een plaats-, naam- en zaakregister.

Kock brengt in zijn boek een scala aan onderwerpen ter sprake die samen de boekcultuur van de Moderne Devotie bepalen. Om deze cultuur te schetsen gebruikt hij bronnen waarmee in het onderzoek tot nu toe niet of nauwelijks rekening is gehouden en die soms ook niet ontsloten zijn. Door nieuwe invalshoeken te beproeven probeert hij tot nieuwe inzichten te komen. Dit is winst. Zijn kennis van de verschillende soorten bronnen verdient bewondering en waardering. De manier waarop Kock zijn resultaten presenteert stelt soms wel hoge eisen aan zijn lezerspubliek. In de tekst komen bijvoorbeeld lange Latijnse citaten voor die niet vertaald zijn. Ook de structurering maakt de tekst niet toegankelijk. De lengte van de negen hoofdstukken varieert van 20 tot 40 pagina's. De enige vorm van structuur die daarin is aangebracht, is een schaarse witregel. Nergens vindt men tussenkopjes om het leesproces te ondersteunen. Bovendien zijn in de lopende tekst verschillende lijsten opgenomen, waarvan de langste veertien pagina's beslaat (p. 158-172). Het zou de leesbaarheid van het boek ten goede zijn gekomen wanneer deze als bijlage opgenomen waren.

Een goed hulpmiddel bij het gebruik van het boek vormt het plaats-, naam- en zaakregister aan het einde van het boek. De bruikbaarheid van dit register heeft echter nogal te lijden onder een aantal inconsistenties en slordigheden. In de eerste plaats is de alfabetisering niet altijd consequent doorgevoerd. Zo vinden we onder de 'h' achtereenvolgens *Heinrich von Abaus*, *Henric van Arnhem*, *Hendrik van Balveren* en vervolgens weer *Heinrich von Bitterfeld*. Niet alleen lopen de *Heinrichs*, *Henrics* en *Hendriken* door elkaar, maar men vindt bijvoorbeeld *Heinrich Seuse* niet onder de 'h' maar onder de 's'. Wisselend wordt op voor- en achternaam gesorteerd: *Matthäus von Krakau* vindt men onder de 'm' maar *Matthäus Grabow* onder de 'g'. Onder de 'j' staan veel *Johannessen* vermeld, maar *Johannes Scutken* heeft zijn plaats onder de 's' gekregen. Men moet er tenslotte rekening mee houden dat de middeleeuwse lijsten die in de lopende tekst opgenomen zijn, niet in het register verwerkt zijn, maar de bibliografische gegevens van het laatste hoofdstuk wel.

Een enkele keer sluit Kock zich niet aan bij de resultaten van eerder onderzoek zonder dat hij dit aangeeft en zonder dat hij vermeldt waarom. Hij situeert bijvoorbeeld het ontstaan van

Super modo vivendi, een tekst waarin Gerard Zerbolt de levenswijze van de devoten verdedigt, in Zerbolts laatste levensjaar. Zerbolt zou bij het schrijven ervan gebruik hebben gemaakt van verdedigingsgeschriften van verschillende buitenstaanders die de levenswijze van de devoten ondersteunden. Kocks leermeester Staubach heeft in een artikel uit 1997 overtuigende argumenten aangedragen voor een omgekeerde gang van zaken: het is veel logischer te veronderstellen dat de tekst van Zerbolt primair is en dat de buitenstaanders van zijn tekst gebruik hebben gemaakt. Zerbolt kende de situatie immers van binnenuit. Met zijn stuk heeft hij externe verdedigers van de beweging geïnformeerd. Het wekt verbazing dat Kock dit niet overneemt of tenminste als optie vermeldt, te meer daar het artikel van Staubach onder zijn redactie verschenen is.¹ Verrassend is dat Kock het *Horologium*-handschrift dat in Parijs bewaard wordt, dateert op 1384 (p. 210 en 215), terwijl Deschamps tot een datering van 1350 komt. Deze datering is onlangs nog bevestigd in de dissertatie van Kwakkel.² In het colofon van het handschrift waarnaar Kock verwijst, wordt vermeld dat het handschrift in 1388 naar Rooklooster is gebracht, maar niet dat het daar in 1384 is afgeschreven.

Het zojuist genoemde proefschrift van Kwakkel is in 2002 verschenen en Kock heeft dit dus niet kunnen gebruiken. Het onderzoek van Kwakkel geeft nieuw inzicht in de literaire activiteiten die vóór 1400 in Rooklooster plaatsgevonden zouden hebben. Ten onrechte hebben onderzoekers ruim een eeuw lang een bijzondere plaats toegekend aan Rooklooster in verband met de verspreiding van Middelnederlandse literatuur. Veel volkstalige handschriften blijken afkomstig te zijn uit de kartuis van Herne en de beroemde lijst van 'die dietsche boeke die ons toebehoeren' komt wellicht ook uit de kartuis. Kock blijft voorzichtig in zijn interpretatie van de motivatie achter de literaire activiteit in Rooklooster (p. 205), maar de belangrijke plaats die hij aan het Brabantse klooster toekent, blijkt door het onderzoek van Kwakkel niet reëel te zijn.

Het proefschrift van Kock is hier en daar wat slordig, maar het brengt het onderzoek naar de boekcultuur van de Moderne Devotie wel een stap verder, doordat het vanuit verschillende, soms nieuwe invalshoeken de omgang met boeken in beeld brengt. Hij geeft daarbij zelf steeds duidelijk aan wat de reikwijdte van zijn bevindingen is. Het is jammer dat hij tot slot de resultaten van de verschillende deelonderzoeken niet in een afsluitend hoofdstuk met elkaar in verband brengt. Dat zou de eenheid van het boek ten goede gekomen zijn.

José van Aelst

NOTEN

¹ N. Staubach: 'Gerhard Zerbolt von Zutphen und die Apologie der Laienlektüre in der Devotio moderna'. In: Th. Kock, R. Schlusmann (red.): *Laienlektüre und Buchmarkt im späten Mittelalter*. Frankfurt am Main etc., 1997, p. 221-289 (Gesellschaft, Kultur und Schrift Mediävistische Beiträge 25), daarvan p. 271, over de datering p. 274-278.

² Het betreft handschrift Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal 8224. Over de datering van het handschrift: J. Deschamps: *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Catalogus*. Leiden 1972, p. 221. E. Kwakkel: *Die dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven, 2002, p. 251.

Het Hartebok : Hs. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, 102c in scrinio / diplomatische ed. bezorgd door Erika Langbroek en Annelies Roeleveld ; met medew. van Ingrid Biesheuvel ; en met een codicologische beschrijving door Hans Kienhorst. - Hilversum : Verloren, 2001. - 222 p. : ill., facs. ; 25 cm. - (Middelieuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden, ISSN 0929-9866 ; dl. 8)
ISBN 90-6550-663-2 geb. Prijs: € 22,-

De editie van het *Hartebok* in de reeks Middelieuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden is een uitstekend voorbeeld van het eigenlijke doel van de reeks: de diplomatische editie van een verzamelhandschrift om als bron te dienen voor verder onderzoek naar het